

УДК 94:355](37:477.75)“00/01”

Олійник Микола Андрійович

<https://orcid.org/0000-0002-1103-9707>

кандидат історичних наук, доцент,

Українська академія друкарства,

Трускавець, Україна,

kolja4791@gmail.com

РИМ І БОСПОР: ВІЙСЬКОВІ КОНТАКТИ НА ТЛІ ВЗАЄМОВІДНОСИН МІЖ ОБОМА ДЕРЖАВАМИ В І–ІІ СТ. Н. Е.

Початок входження Боспорського царства до сфери впливу Римської держави розпочалося ще до початку I ст. н. е., а саме після закінчення війни Мітрідата VI Євпатора з Помпеем в 63 р. до н. е. Боспор потрапляє у залежність від Римської республіки і з того часу стає важливим «дружнім царством» у північно-східній частині античного світу.

Римська експансія в цей регіон зводилася не так до прямого завоювання Північного Причорномор'я, як до підпорядкування зовнішньої політики полісів та збройних сил центрів античної цивілізації у цьому краї. Це стосується й Боспорської держави, по відношенню до якої римські воєначальники та імператори використовували, в залежності від історичних обставин, різноманітні методи – морські блокади, військові вторгнення, затвердження на престол, перетворення на клієнтську союзницьку державу, подібно до прикордонних східних царств елліністичного Сходу. Правителів Боспору визначали як *φιλорώμαιος* – «приятель Риму», а також *φλοκαίσαρ* – «приятель імператора» (в пізніший період встановлюється звична формула титулатури – *φιλорώμαιος καί φλοκαίσαρ*, так як залежні царі поступово стають друзями ще й римського імператора (лат. *Amicus Caesaris populisque Romani*), а не тільки римського народу. Але в першу чергу, боспорські царі, крім власних імен, почали носити династичне родове ім'я «Тиберій Юлій», дароване ще імператором Тиберієм Аспургу в 14 р., що підкреслювало клієнтську залежність від імператорів. Та попри власне незалежне адміністративне, правове управління, оподаткування, частково незалежну військову та політичну сфери, Боспор не був самостійним у своїй зовнішній політиці. Це було зумовлено не так слабкістю боспорців під час конфліктів з Римом, як необхідністю для них мати могутнього союзника у протистоянні з варварським світом Барбарікуму.

Нами використано історико-генетичний метод дослідження: розкрито процес становлення і розвою військових контактів Римської імперії з Боспорським царством. Доведено важливість Боспору для Риму як фактору підтримки військово-політичної стабільності в причорноморському регіоні.

РИМ І БОСПОР: ВІЙСЬКОВІ КОНТАКТИ НА ТЛІ ВЗАЄМВІДНОСИН МІЖ ОБОМА ДЕРЖАВАМИ В І–ІІ СТ. Н. Е.

Зроблено висновок, що взаємозв'язки Риму та Боспору в І–ІІ ст. н. е. у військовому аспекті були вигідними для обох сторін: імперія забезпечувала свої північно-східні рубежі від сарматських набігів, а боспорські царі отримували гарантії збереження держави від поглинення її оточуючим варварським світом.

Ключові слова: Боспорське царство, Боспор, Римська імперія, Рим.

Oliyuk Mykola, Candidate of Historical Sciences, Associate Professor, Ukrainian Academy of Printing, Truskavets, Ukraine

Rome and Bosporan Kingdom: military contacts in connection with the interrelations between two states in I–II century A. D.

The Bosporan Kingdom started its accession into the Roman Empire's sphere of influence before the beginning of the 1st century AD, namely after the end of war of Mithridates VI of Pontus with Pompeius in 63 BC. Bosporan Kingdom turned dependent on the Roman Republic and since that time became an important "friendly kingdom" in the north-eastern part of the antique world.

The Roman expansion in this region narrowed not to the direct conquest of the northern Black Sea region but to subordination of the foreign policy of city-states and armed forces of antique civilization centers in this region. This also relates to Bosphorus for which Roman military commanders and emperors applied different methods, due to certain historical conditions, such as sea blockade, military incursion, throne occupation, transformation to allied country similarly to the near border eastern kingdoms of Hellenistic East. The Bosporan Kingdom was not independent in its foreign policy, in spite of its own independent administrative and legal administration, taxation, partially independent military and political spheres. It was conditioned by the weakness of its citizens in the process of conflicts with Rome to a lesser extent and more by their necessity to have a powerful ally in confrontation with the barbarian world – Barbaricum. The importance of the Bosporan Kingdom for Rome is proved with it being a factor of support for military and political stability in Black Sea region.

The conclusion is drawn that interrelations between Rome and the Bosporan Kingdom in 1st–2nd century AD in military aspect were beneficial for both sides: the empire secured its north-eastern borders from the Sarmatians raids, the Bosporan rulers received a guarantee of saving the country from the invasion of the surrounding barbarian world.

Key words: the Bosporan Kingdom, Bosphorus, the Bosphorians, the Roman Empire, the Romans.

Олийник Николай Андреевич, кандидат исторических наук, доцент, Украинская академия книгопечатания, Трускавец, Украина

Рим и Боспор: военные контакты на фоне взаимоотношений между двумя державами в I–II ст. н. э.

Вхождение Боспорского царства в сферу влияния Римской державы началось ещё до I в. н. э., а именно после окончания войны Митридата VI Евпатора с Помпеем в 63 г. до н. э. Боспор оказывается зависимым от Римской республики и одновременно становится важным «дружественным царством» в северно-восточной части античного мира.

Римская экспансия в этот регион сводилась не столько к прямому завоеванию Северного Причерноморья, как к подчинению внешней политики полисов и вооруженных сил центров античной цивилизации в этом крае. Это касается и Боспорского государства, в отношении которого римские военачальники и императоры использовали, в зависимости от исторических обстоятельств, различные методы – морские блокады, вооружённые вторжения, утверждение на престол, превращение в клиентское союзническое государство вроде пограничных восточных царств эллинистического Востока. Правителей Боспора определяли как *φιλορῶμαίος* – «друг Рима», а также *φιλοκαίσαρ* – «друг императора» (в более поздний период устанавливается обычная формула титулатуры – *φιλορῶμαίος καὶ φιλοκαίσαρ*, так как зависимые цари постепенно становятся друзьями ещё и римского императора (лат. *Amicus Caesaris populusque Romani*), а не только римского народа. Но в первую очередь, боспорские цари, кроме имён, начали носить династическое родовое имя «Тиберий Юлий», дарованное ещё императором Тиберием Аспаругу в 14 г., что подчеркивало клиентскую зависимость от римских императоров. Но несмотря на собственное независимое административное, правовое управление, налогообложения, частично независимую военную и политическую сферы, Боспор не был самостоятельным в своей внешней политике. Это было обусловлено не так слабостью боспоритов в конфликтах с Римом, как необходимостью для них иметь могущественного союзника в противостоянии с варварским миром Барбарикума.

Нами использован историко-генетический метод исследования: раскрыт процесс становления и развития военных контактов Римской империи с Боспорским царством. Доказана важность Боспора для Рима как фактора поддержки военно-политической стабильности в причерноморском регионе.

Сделан вывод, что взаимосвязь Рима и Боспора в I–II вв. н. э. в военном аспекте была выгодной для обеих сторон: империя ограждала свои северо-восточные рубежи от сарматских набегов, а боспорские цари получали гарантии сохранения государства от поглощения её окружающим варварским миром.

Ключевые слова: Боспорское царство, Боспор, боспорцы, Римская империя, римляне.

РИМ І БОСПОР: ВІЙСЬКОВІ КОНТАКТИ НА ТЛІ ВЗАЄМВІДНОСИН МІЖ ОБОМА ДЕРЖАВАМИ В І–ІІ СТ. Н. Е.

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок із важливими науковими чи практичними завданнями. Завданням дослідження є детальне цілісне висвітлення боспоро-римських контактів у військовому аспекті, впливів Риму на військову справу Боспорського царства, його систему оборони від ворожого *Barbaricum*. Новий матеріал по історії Північного Понту дозволяє вималювати цілісну картину подій, які відбувалися у цій частині античного світу. Важливим є проаналізувати причини зацікавленості Риму Північно-Західним Причорномор'ям і чому саме ця країна ойкумени все більш інтенсивно залучалася в орбіту *Roman* протягом перших двох століть нашої ери.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вперше до військового аспекту римсько-боспорських стосунків звернувся російсько-американський антикознавець Михайло Ростовцев. У своїх публікаціях він звернув увагу на економічний чинник зацікавленості Риму Боспорською державою, зокрема важливістю останньої як своєрідного торгового перевантажного пункту на межі варварського та цивілізованого світів (Rostovtsev, 2000, p. 150). Та, що для нас найважливіше, вчений відмітив логістичну складову римських впливів на цій території. Боспорські військові з'єднання не тільки захищали основні торговельні шляхи з Барбарікуму, а й саме розташування царства було сприятливим для підготовки і проведення військових кампаній Риму на східних рубежах. За Ростовцевим, це була єдина не перетворена у провінцію самостійна клієнтська держава, держава – римський форпост, держава-буфер, висунута у вараварський світ, царство – розвідник Риму у степах Сарматії. Адже спроби імперії проводити військові кампанії у цьому регіоні не були поодинокими: походи Дідія Галла в Сарматію, Плавтія Сильвана в Скіфію [18, 7]. Боспору була відведена роль джерела постачання продовольства у місця розквартирування римських військ в даному регіоні (*Tac. Ann. 13.39*) (Rostovtsev, 2000, p. 390). Цю тезу підтримали й історики В. Гайдукевич і В. Горончаровський (Gaidukevich, 1949, p. 352; Goroncharovskii, 2005, p. 339).

Серед новітніх дослідників боспоро-римських військових контактів варто виділити І. Булкіна, В. Горончаровського, А. Панова, В. Парфьонова. З вищеперелічених істориків безпосередньо військовим аспектом відносин займаються І. Булкін та В. Горончаровський (Bulkin, 1999; Goroncharovskii, 2002; Goroncharovskii, 2005). Зовнішня політика Риму у північно-східному Понті є сферою зацікавлень М. Винокурова, С. Крикіна, А. Панова, Ф. Парфьонова (Vinokurov, Krykin, 2017; Panov, 2012; Parfenov, 2007; Parfenov, 2009). Римську присутність в Північному Причорномор'ї, імперську політику проникнення на територію північно-причорноморських держав як один з важливих напрямків зовнішньої політики Риму комплексно дослідив український історик та археолог В. Зубар (Zubar, 1998).

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми, яким присвячується стаття. Завдяки чисельним сучасним дослідженням взаємовідносин

Риму та Боспорського царства ми можемо вперше в українській історіографії чітко простежити усі етапи політики Римської імперії по відношенню до боспорських царів та їх держави.

Формулювання цілей статті. Нашою ціллю є більш ширше, у хронологічному порядку висвітлення важливих подій не так політичної, як мілітарної історії взаємовідносин Римської імперії та Боспорського царства від початку I ст. н. е. до кінця II ст. н. е.

Виклад основного матеріалу дослідження. Перші військово-політичні контакти Риму з Боспором відбулися в період Третьої Мітрідатової війни, коли в 67 р. до н. е. Гней Помпей провів морську блокаду північно-чорноморського узбережжя, щоб підірвати логістику Понтійської держави (перша блокада, але всього Чорного моря була здійснена у 88 р. до н. е. – *М. О.*) (*Plut. Pomp. 39*) (Golubtsova, 1951, р. 23). Через великі втрати для боспорських купців, міста Боспору повстали проти Мітрідата IV Євпатора, а Фарнаку Помпей надав титул друга та союзника римського народу – *Amicus populi Romani* (*App. Mithr. 113; Dio Cass. 37.14.2*) (Tsvetaeva, 1979, pp. 13–14). Це був один з перших правителів Боспору, який удостоївся цієї титулатури (Zubar, 1998, р. 7; Tsvetaeva, 1979, р. 27).

В. Гайдукевич у своїй фундаментальній праці «Боспорское царство» (1949), наукове значення якої не зменшилось у порівнянні зі сучасними дослідженнями і яка й сьогодні залишається основною узагальнюючою працею по історії Боспору, підкреслив залежність царства від Риму вже в другій половині I ст. до н. е. (Parfenov, 2007, р. 166). Він вважав, що північнопонтійське царство було важливим для римлян як стратегічний плацдарм і джерело хліба та сировини (Gaidukevich, 1949, pp. 317–318). Ряд істориків, зокрема М. Ростовцев, аналізуючи статус Боспору другої половини I ст. до н. е. та визнаючи його залежність, апелювали до прерогатив зовнішньої політики Юлія Цезаря – становлення васалітету та клієнтських відносин до царів Боспору. Інші, наприклад, О. Голубцова, доводили політику дружби та союзу, яку проводив Марк Антоній по відношенню до царів елліністичного Сходу (Golubtsova, 1961, р. 81; Tsvetaeva, 1979, р. 11). Дискусійним залишається й питання стосовно політичного становища Боспору Кіммерійського в епоху Августа (кін. I ст. до н. е. – поч. I ст. н. е. – *М. О.*). О. Голубцова стверджує, що це не була залежність на кшталт тодішньої Юдеї чи Галатії (Golubtsova, 1961, pp. 132–133). Дослідниця доводить, що грецький термін *φιλορώμαϊος καὶ φιλοκαίσαρ* (див. вище – *М. О.*) не завжди означав обов'язковий васалітет, і подібний титул могли носити саме друзі та союзники, а не васали (Golubtsova, 1961, pp. 102–104). Тобто тоді Динамія та її царство не знаходилося цілком в руслі римської політики, але її правління задовольняло римлян. Вона була їх надійною опорою у зовнішній політиці на Сході. Про налагодження римсько-боспорської співпраці у військовій сфері того часу свідчить згадка про «когорту боспоритів» в латинському надписі з Пісідійської Антіохії, датована 8–7 рр. до н. е. (Zubar, 1998, pp. 19–20). А це вже суперечить

РИМ І БОСПОР: ВІЙСЬКОВІ КОНТАКТИ НА ТЛІ ВЗАЄМВІДНОСИН МІЖ ОБОМА ДЕРЖАВАМИ В І–ІІ СТ. Н. Е.

категоричному твердженню О. Голубцової про те, що Боспор у ці роки не надавав Риму військової допомоги (Golubtsova, 1951, р. 118). Взагалі, в радянській історіографії, особливо, післявоєнного часу, прослідковується тенденція перебільшувати незалежність боспорських правителів від імперії. Але епіграфічний матеріал свідчить про протилежне – у ньому ми бачимо, як царі перелічують свої вірнопідданські титули по відношенню до римських імператорів (Parfenov, 2007, р. 177). Так чи інакше, але можна дійти висновку, що вже з кінця I ст. до н. е. Боспор міцно увійшов до сфери впливу Римської імперії, яка була зацікавлена у збереженні його як васальної держави, здатної контролювати військово-політичну обстановку у Північному Причорномор'ї і на кордонах ближчих до нього провінцій (Goroncharovskii, 2002, р. 197).

Часткова залежність Боспорського царства від імперії тривала недовго. В 13 р. н. е., за рік до смерті Августа, Рим затверджує владу Рескупоріда I Аспурга, надавши йому титул *φιλорόμαιοϛ* (Корпус боспорських надписів – далі КБН, №39, №985) (Golubtsova, 1951, pp. 102–119; Zubar, 1998, р. 27; Tsvetaeva, 1979, р. 15). Тодішні відносини між Римом та Боспором будувалися на основі договору про дружбу – *amicitia* (Goroncharovskii, 2002, р. 197). Античний географ Страбон, друге видання «Географії» якого вийшло в 23 р., підкреслює у своїй праці тодішню політичну залежність Боспору Кіммерійського від Риму – «... країна під владою боспорських царів, яких назначають римляни» (*Strab. 7.4.7*). В іншому місці називає сучасний йому Боспор «підвласним Риму» (*Strab. 6.4.2*) (Gaidukevich, 1949, pp. 540–541). Після тривалого правління Тиберія Юлія Аспурга Філоромеоса (10/11–37/38 pp.) наступником стає його син Мітрідат VIII й імператор Клавдій затверджує його на боспорському престолі (*Cass. Dio. 60.8.2*). Проводячи незалежну від Риму політику, Мітрідат VIII наразився на конфлікт з імперією, який переріс у боспоро-римську війну 45/46–49 pp. (Oliinyuk, 2018; Shelov, 1981, pp. 52–53). Щодо тривалості війни, то не всі історики дотримуються вищеподаного традиційного датування. У своїй новій статті історики М. Винокуров і С. Крикін початок *bello Mithridatico* посувають на 44/45 pp. (Vinokurov, Krykin, 2017, р. 176, р. 186). Похід на Боспор очолив новий намісник провінції Мьозія на посаді легата-пропретора Авл Дідій Галл, який мав намір змістити Мітрідата VIII на користь проримськи налаштованого Котіса. Титул *dux Romanus*, під яким згадується в джерелах Дідій Галл (*Tac. Ann. 12.5*) дає можливість припустити, що з римської провінції вирушили військові сили чисельністю не менше легіону (*Veget. 3.1*) (Sarnowski, 1988, р. 135). Більшість дослідників схиляється до думки, що це був переведений в Мьозію в 45 р. *legio VIII Augusta*. Один з трибунів цього легіону, Луцій Коедій Кандід отримав від імператора Клавдія, найімовірніше, за заслуги в роки *bellum Bosporanum* військові нагороди – *dona militaria* (*CIL. XI.6163*) (Sarnowski, 1988, р. 136). До нього слід додати допоміжні когорти з Віфінії та загін з Херсонесу (Vinokurov, Krykin, 2017, р. 175; Goroncharovskii, 2002, р. 203). Грецькі міста Понту, зокрема Візантій,

були зобов'язані допомогти війську військовими і транспортними кораблями (*Tac. Ann. 12.63*). Тацит також згадує про озброєних римською зброєю боспорців, долучених до римського експедиційного війська (*Tac. Ann. 12.15*). Восени 47 р., розгромом позицій Мітрідата на території Європейського Боспору завершується перший етап війни. Варто відмітити, що саме перемога А. Дідія Галла ознаменувала взяття римлянами під контроль практично всього північнопонтійського регіону, за що той отримав одну з найвищих нагород імперії – *ornamenta triumphalia* (*CIL. III.7247*) (Buisikh, 1991, pp. 131–132; Vinokurov, Krykin, 2017, p. 175, pp. 189–190; Sarnowski, 1988, p. 135). В царстві були залишені декілька віфінських когорт під командуванням еквіта Гая Юлія Аквіли, який походив з Понту і був вихідцем з міста Амастріс (Vinokurov, Krykin, 2017, p. 183, p. 189; Goroncharovskii, 2004, pp. 29–30; Sarnowski, 1988, p. 136). Загальний контроль над царством було покладено на адміністрацію провінції Віфінія–Понт, яка невдовзі перейшла під управління імператорського прокуратора.

Друга фаза війни розпочинається в 49 р. і завершується падінням Успи – столиці сарматського племені сіраків – союзників Мітрідата VIII (*Tac. Ann. 12.16–17*) (Vinokurov, Krykin, 2017, p. 184; Zubar, 1998, p. 33). Бунтівний цар був виданий прокуратору Понту правителем сарматського племені аорсів Евномом (Golubtsova, 1951, p. 130; Zubar, 1998, p. 33). Після цього римляни покидають Боспор (*Tac. Ann. 12.17*). Допоміжні загони *auxilia*, які воювали у цій переможній війні, були з Віфінії, і тому після закінчення війни прокуратор провінції Юній Кілон був удостоєний консульства (*Iunius Cilo – insignia consularia*), а Г. Юлій Аквіла став претором (*Iulius Aquila – insignia praetoria*) (*Tac. Ann. 12.21*) (Vinokurov, Krykin, 2017, p. 186). Боспор в кінцевому підсумку, за словами М. Винокурова, після такого серйозного конфлікту виходить надійним антиварварським буфером Риму аж на два століття, послідовно і неухильно діючи у фарватері імперської політики (Vinokurov, Krykin, 2017, p. 176).

Новий цар Боспору, Котіс I (45/46–67/68) отримує, крім титулу «друг імператора і друг римлян», ще й інсигнії – «почесні дари», які імператор і Сенат посилали залежним царям. Згідно римської правової практики, правителям надавалися *insignia* як право на царський титул (*Tac. Ann. 4.26; 13.7*). Котісу I були даровані курульне крісло, вінець та скіпетр (Golubtsova, 1951, p. 130; Tsvetaeva, 1979, p. 28). Також він отримав права римського громадянства з *tria nomina* – в його титулатурі з'являється родовим ім'ям Тиберій Юлій (*КБН. 69*) (Panov, 2012a, p. 180). Тим самим могло бути підкреслено спадкоємність у взаємовідносинах обох держав, адже батько Котіса I – Аспург також носив це ім'я (Zubar, 1998, pp. 41–42). Рим був зацікавлений у збереженні безпеки для Боспорського царства, яке стримувало натиск варварів, що загрожувати імперії. У зв'язку з цим Котіс I та його наступники могли отримувати фінансову підтримку та інженерні кадри для укріплення оборони своїх рубежів. Частина субсидій,

РИМ І БОСПОР: ВІЙСЬКОВІ КОНТАКТИ НА ТЛІ ВЗАЄМВІДНОСИН МІЖ ОБОМА ДЕРЖАВАМИ В І–ІІ СТ. Н. Е.

які надходили до Боспору, могли призначатися для виплат варварським племенам, що межували з царством. Це робилось з метою запобігання їхнім нападам на римські володіння в Малій Азії. В свою чергу, у випадку ведення військових дій на східному кордоні Римської імперії, Боспорське царство могло бути використане як база постачання римського війська зерном, рибою, худобою та шкірами (Goroncharovskii, 2004, p. 31; Goroncharovskii, 2005, p. 339).

Ще до кінця 50-х рр. I ст. римляни мало цікавились боспорськими справами, тим більше що перебування при владі лояльного Котіса I повинно було створювати впевненість в тому, що Боспор міцно залишається у сфері впливу імперії. Та з початку 60-х рр. I ст. чорноморський регіон відчуває посилення уваги Риму. Це можна пояснити тим, що Нерон особливу увагу звертав на східний напрямок у своїй зовнішній політиці. Якщо на Заході імператору було достатньо лише зберегти військовий механізм, успадкований від попередників, то на Сході склалася небезпечна ситуація, пов'язана насамперед, із сильним і небезпечним сусідом – Парфією. Вона вимагала прискіпливої уваги та активних дій. Тому східна політика для Нерона стала пріоритетною (Bulkin, 1999, p. 10; Panov, 2012a, p. 182). Невдача у Вірменії змушує підписати в 62 р. з парфянами ганебну рандейську угоду, яку Тацит називає «безславним миром» (*pax inhonesta*) (Tac. Ann. 15.25). Найімовірніше, саме ця невдача у Вірменії стала переломним моментом зовнішньополітичного курсу Нерона, який активно почав цікавитись військовою та зовнішньополітичною сферами. На 63–68 рр. приходяться й зміни у статусі Боспору, про що свідчать нумізматичні джерела. Вони показують посилення римського натиску на царство, так як мідні випуски монет наближаються до провінційно-римської системи: зникає монограма Котіса I і царське зображення, в обігу з'являються дупондії та сестерції. Дослідники припускають дві теорії щодо тодішнього статусу Боспору. За першою планувалося перетворення царства на провінцію, як це було проведено з Понтом, Іберією та Коттійськими Альпами (Panov, 2012a, pp. 181–182). За другою – Нерон планував, але не встиг це здійснити (Bulkin, 1999, p. 10; Tsvetaeva, 1979, p. 16). Другий Рандейський договір з парфянами в 63 р., які стали вже союзниками Риму, посилив амбіції Нерона (Panov, 2012a, p. 180). Це відобразилось у підготовці ним грандіозної військової події – Східного або Кавказького походу (*Dio Cass. 68.8.1; Plin. NH. 5.40; Suet. Nero. 19; Tac. Hist. 1.6*) (Bulkin, 1999, p. 9; Gaidukevich, 1949, p. 331). Боспору мала б відводитись роль своєрідної тилової логістичної бази, а досягнення успіху у цьому поході дозволило би перетворити усі припонтійські області, в тому числі й кавказький регіон на римські провінції (Gaidukevich, 1949, p. 332; Zubar, 1998, p. 50). В. Гайдукевич, О. Голубцова й І. Булкін, посилаючись на слова Йосифа Флавія, припускають розміщення на берегах Боспору Кіммерійського римських військ та розташування в Пантікапеї за Нерона римської ескадри (Bulkin, 1999, p. 10; Gaidukevich, 1949, p. 331; Golubtsova, 1951, p. 130; Shelov, 1981, p. 54). Юдейський

історик описує Північне Причорномор'я, яке опинилося під контролем 40 римських кораблів і 3 тис. бійців, як віддалений берег внутрішнього моря Римської імперії (*Ios. Flav. Bell. Iud. 2.16.4*). Це могло бути пов'язане також з військовою експедицією Т. Плавтія Сильвана до Криму та створенням римських укріплених пунктів в Південно-Західній Тавриці. Йосиф Флавій називає боспорців серед тих народів, яких стримували римські гарнізони на Понті. Д. Шелов, аналізуючи текст давнього історика, приходять до висновку, що той, згадуючи Понт і Меотиду, має на увазі перш за все саме землі, підпорядковані боспорським царям (Shelov, 1981, p. 56).

Флавії продовжували цікавитися східним вектором зовнішньої політики. Імператори цієї династії різко збільшують кількість військ у Каппадокії та розміщують гарнізони у полісах Північного Причорномор'я. В руслі цієї військової політики різко зростає стратегічна роль Боспорської держави як римського форпосту в оточенні «варварського моря» (Parfenov, 2007, pp. 172–173). У подальшому, коли основні сили імперії були зайняті на дунайському кордоні та у Іудеї, Боспор проводив успішні війни із сусідніми варварами. Про це ми можемо дізнатися із зображень на монетах сина Котіса I – Рескупорида I (68/69–91/92 pp.). На них – зображення полоненого скіфа або сармата біля трофею і богиня перемоги Ніка (Goroncharovskii, 2005, pp. 340–341). Надпис на честь Веспасіана, в якому римський імператор іменується «володарем всього Боспору» (*κύριος τοῦ σὺμπαντος Βοσπορου*), відображає реальне становище справ, тобто жорсткий контроль з боку Риму над ситуацією в залежному царстві (*КБН. 1047*) (Parfenov, 2007, p. 172). Цілком можливо, що адміністрація Віфінії з того часу починає виплачувати Боспору субсидії на утримання флоту і війська (Bulkin, 1999, pp. 10–11; Gaidukevich, 1949, p. 333; Tsvetaeva, 1979, pp. 16–17). Боспорське військо, яке користувалися римськими субсидіями, успішно стримувало варварів, тим самим забезпечуючи й міцність кордонів Римської імперії (Tsvetaeva, 1979, p. 18).

За Савромата I (93/94–123/124 pp.) зовнішня політика Боспору, як і раніше, носила проримський характер (Goroncharovskii, 2004, p. 31). Нам відома успішна місія вільновідпущеника імператора Траяна – Марка Ульпія Пріма до боспорського царя в 98 р. з метою заручитися підтримкою царства у майбутній війні з Децебалом (*КБН. 43*). Римський імператор ішов на випередження, адже відомою є спроба царя даків формувати антиримську коаліцію (Parfenov, 2009, p. 353). Адміністративні зв'язки з Римом проходили через малоазійські провінції, переважно через Віфінію-Понт. Тоді як невеликі міста-держави – Тіра, Ольвія та Херсонес знаходилися під контролем намісників Нижньої Мезії, до якої вони були ближчими географічно (Zubar, 1998, p. 83). Виходячи з цього, взаємовідносини з Боспором повинні були розглядатися у тісному зв'язку з римською політикою по відношенню до союзних царств Сходу, а Тіри, Ольвії і Херсонесу – з врахуванням практики відносин, яка складалася з «вільними» і автономними провінційними громадянськими общинами, а також політикою, що проводилася римською владою на території

РИМ І БОСПОР: ВІЙСЬКОВІ КОНТАКТИ НА ТЛІ ВЗАЄМВІДНОСИН МІЖ ОБОМА ДЕРЖАВАМИ В І–ІІ СТ. Н. Е.

Дунайських провінцій. Цим була зумовлена й певна специфіка у взаємовідносинах вказаних держав з Римом (Zubar, 1998, р. 4). Імператорський прокуратор у Віфінії чи проконсул цієї провінції мав, певно, спеціальні зобов'язання за наглядом Боспору. У цій провінції знаходився чиновник, в обов'язки якого входив й розгляд фінансових справ. Особливо показовим є опис шляху з Малої Азії до Боспору через Кавказ, складений Арріаном, римським намісником Каппадокії (*Arr. Per. 26*). Цей «Перипл» був потрібний для того, щоб імператор Адріан міг, якщо б захотів, прийняти певні міри на випадок смерті боспорського царя Котіса II (123–132 pp.). Не виникає сумнівів, що тут маються на увазі заходи військового характеру і що здійснюватися вони повинні були за допомогою римських військ, розквартированих на території малоазійських провінцій (Tsvetaeva, 1979, р. 31, pp. 18–19; Shelov, 1981, р. 62). Таким чином, не в Пантікапеї, і не у Віфінії, а в Римі імператором остаточно вирішувалося питання щодо претендентів на боспорський престол (Zubar, 1998, pp. 86–87). Контроль за процесом переходу влади з рук в руки було одним з найважливіших способів підтримки балансу сил між Римом та залежними царствами. Саме це дозволяло втримувати дані державні утворення у залежному становищі, зупиняючи будь-які антиримські настрої з боку місцевих правлячих еліт. Узгодження з імперією претендентів на престол здійснювалося навіть ще при житті того чи іншого східного союзного боспорського чи вірменського монарха, з метою забезпечити в майбутньому спалах можливих конфліктів, в тому числі й військових (Рапов, 2012b).

В надписах 104–105 pp., де згадується боспорський цар, він іменується не тільки «приятелем імператора і приятелем римлян» (*КБН. 1021, 1045, 1115, 1259*), але й «довічним первосвященником августів» (*КБН. 1045*) (Goroncharovskii, 2005, р. 342). Нам відомий надпис часів правління Доміціана, у якому міститься прославляння хіліарха – командуючого боспорською важкоозброєною піхотою, що зумів отримати перемогу над переважаючими силами аланських катафрактаріїв. Ця подія була такою визначною, що боспорського воєначальника в 92 р. прийняв на території провінції Мьозія сам імператор і хіліарх отримав від нього заслужену нагороду (Parfenov, 2007, pp. 178–179, р. 181).

Після 110 р., завдяки монетним типам та посвячувальним записам, можна простежити період неспокою на боспоро-варварському прикордонні. Але часті зіткнення зі скіфами та сарматами переважно закінчувалися перемогою союзників Риму. Імперія пам'ятала і цінувала своїх друзів у Північно-Східному Понті, прикладом чого є римські нагородні браслети, нашійні гривни та медальйони-фалери, знайдені у похованнях боспорських воїнів. Нагороди фігурують у знайдених археологами надписах та зображення на статуї намісника Горгіппії (Goroncharovskii, 2004, р. 32; Goroncharovskii, 2005, pp. 344–345). Отже, посилення військової діяльності боспорських царів проти варварів у першій половині II ст. співпадає

з активізацією римської політики на Сході (Goroncharovskii, 2005, p. 345; Zubar, 1998, pp. 64–65).

На 186–193 pp. припадає велика війна із сарматами, у якій поряд з боспорським військом воювали вояки І Італійського легіону (Goroncharovskii, 2005, pp. 350–353; Zubar, 1998, p. 112). Говорячи про цей важкий для Боспорського царства період майже безперервних воєн з варварами, варто звернути увагу на фортифікаційні споруди, зведені з метою захисту держави від набігів войовничих племен. Боспорський уряд вже наприкінці I ст. до н. е. – на початку I ст. н. е., крім робіт по зміцненню оборони міст створює ряд укріплень-фортець, що розміщувалися ланцюжком. Такими були фортеці на Керченському півострові: місто-фортеця Ілурат, збудована під наглядом римських військових інженерів, каструми біля сучасних поселень Тасунове, Михайлівка, Семенівка, Андріївка Південна. Система укріплень, яка нараховувала більше десятка фортець, охоплювала й усю північно-західну частину Таманського півострова сучасної Кубані. Створена наприкінці I ст. до н. е. й на початку I ст. н. е., вона була знищена вже на початку II ст. і відновлена в середині II ст. (Tsvetaeva, 1979, pp. 47–49).

В II ст. будується фортеця Савроматій, проводиться корінна перебудова території старої фортеці Ілурату (Goroncharovskii, 2004, pp. 22–24; Goroncharovskii, 2005, p. 350). Характерною рисою тогочасних боспорських укріплень є подібна, як і в римських військових таборів, прямокутна форма оборонних стін (Tsvetaeva, 1979, p. 44). Саме в II ст., коли особливо посилювався натиск варварів, Танаїсу був наданий вигляд римської фортеці – каструму. Г. Цветаєва і С. Буйських доводять існування в Північному Причорномор'ї, в тому числі і на території Боспорської держави системи укріплень – Танаїського лімесу в низині Дону. Він був організований за прикладом римських лімесів, які склалися з невеликих фортів (*castellum*), опорних пунктів (*burgus*) та сторожовим постів-веж (*praesidia*). Їх розміщували таким чином, що було видно світлову сигналізацію від одного захисного пункту до іншого (Buiskikh, 1991, pp. 110–111; Oliinyk, 2018, p. 63; Tsvetaeva, 1979, pp. 45–47). Захист від набігів пізніх скіфів Таврики та сарматських племен змушував боспорських царів створювати надійні укріплення. Невеликі форти-кастеллуми, пости-вежі, висунуті в гірські та степові райони та лінії валів – уся ця подвійна, як стверджують археологи, система оборони надійно захищала від нападів мобільних загонів варварів і, в будь-якому випадку, істотно знижувала можливість для маневрування при їхньому відступі. Підтримування у постійній бойовій готовності існуючих ліній укріплень було єдиним можливим способом забезпечити достатньо ефективну оборону держави, що не вимагала утримання великого постійного професійного війська. Інакше витрати на неї були б надто обтяжливими для боспорської династії Тіберіїв-Юліїв, незважаючи на допомогу Риму (Goroncharovskii, 2004, p. 22).

РИМ І БОСПОР: ВІЙСЬКОВІ КОНТАКТИ НА ТЛІ ВЗАЄМВІДНОСИН МІЖ ОБОМА ДЕРЖАВАМИ В І–ІІ СТ. Н. Е.

Політична клієнтела зобов'язувала боспорських царів залучати до військової служби за межами царства й своїх вояків, хоча й у невеликій кількості (Blavatskii, 1954, р. 148). Проте помилкою буде вважати ці військові одиниці союзницькими. Вони були регулярними частинами римського війська і сформовані на території Мьозії (Cheesman, 2015, р. 134]. Слово «Боспорська», яке фігурує в назві з'єднання, є лише складовою цієї назви, а не приналежністю до держави, так як в ній служили не лише боспорці. Наприклад, у римських військових дипломах згадується *ala I Bosporanorum quingenaria*, яка у цих джерелах фігурує під різними назвами. Так, в 144 р. – це *ala I Gallorum*, а в 158 р. – *ala I Gallorum et Bosporanorum*. Скоріш за все, вона була об'єднана в період служби в Дакії з I Галльською алою (Blavatskii, 1954, р. 149). Цей кінний загін дислокувався в різних частинах імперії – в Сирії, Мьозії, Паннонії та Верхній Дакії (AE. 1969/70.653; CIL. 3.12630) (Treister, 1993, р. 73; Cheesman, 2015, р. 111, р. 113, р. 134).

Вояки з Боспору зображені на колоні Траяна в одному з боїв римських допоміжних частин з даками (Blavatskii, 1954, р. 150; Tsvetaeva, 1979, р. 38). Під час війни імперії з аланами в 136 р., на території Малої Азії діяли лучники, ймовірно, набрані на Боспорі (Gaidukevich, 1949, pp. 333–334; Shelov, 1981, р. 58). Арріан у своїй «Диспозиції проти аланів» згадує боспорських лучників на чолі з Лампроклом – скоріш за все, це *cohors II Bosporanorum miliaria sagittariorum equitata* (Arr. Alan. 3). Ця когорта в «Диспозиції» складалася з піших (Arr. Alan. 4, 18) і кінних (Arr. Alan. 4) лучників та списоносців (Blavatskii, 1954, р. 150; Tsvetaeva, 1979, р. 38]. В 69–71 рр. вона згадується як гарнізон у провінції Азія. В часи правління Траяна або Адріана, в першій третині II ст. її перевели з Верхньої Паннонії, де вона вже тоді дислокувалася, до Араураку, на захід від Сахали, що в Каппадокії (AE. 1930.127; AE. 1997.1782; CIL. 3.232867) (Treister, 1993, р. 73; Cheesman, 2015, р. 113, р. 134). Відома й *cohors I Bosporiana*, дислокована у Верхній Паннонії (Tsvetaeva, 1979, р. 38; Cheesman, 2015, р. 107; Sarnowski, 1988, р. 134). Та все ж деякі воїни допоміжних підрозділів поверталися додому після закінчення служби. Про це свідчать знахідки з поховань на території Пантікапея, серед яких – поясні накладки з амуніції, характерної для допоміжних військ, розміщених вздовж верхньогерманського та ретійського лімесу у II–III ст. (Treister, 1993, р. 73).

На території ж самого Боспору могли знаходитись частини допоміжних військ Римської імперії. Нам відомий надгробок вояка IV Кіпрської когорти – *cohors IV Cypria civium Romanorum*, датований I–II ст. (IOSPE. 2.293) (Blavatskii, 1954, pp. 132–133; Zubar, 1998, р. 82; Tsvetaeva, 1979, pp. 38–39; Shelov, 1981, р. 56, pp. 61–62; Sarnowski, 1988, pp. 156–157). Та деякі вчені обережно підходять до тези про військову присутність римських військових контингентів на Боспорі, відкидаючи або ж доводячи її тимчасовий характер (Zubar, 1998, р. 84; Shelov, 1981, pp. 55–56). Вони беруть до уваги той факт, що царство було все ж таки союзником Риму і не входило до складу Римської держави. Воно сплачувало визначений трибут

імперії у II ст., постачало для збройних сил Риму військові контингенти та ще й виділяло вояків для захисту Ольвії та Херсонесу (Zubar, 1998, pp. 80–81). Видається цілком можливим, що ці солдати-ауксіларії, що були вихідцями з Боспору і після закінчення служби в Дакії повернулися на Батьківщину, де й були поховані після смерті (Zubar, 1998, p. 84; Cheesman, 2015, p. 137]. Прихильники теорії стосовно присутності римських військ на Боспорі, як доказ наводять наявність численних знахідок фігурок орлів – символу римського війська (Tsvetaeva, 1979, pp. 39–43; Shelov, 1981, p. 56).

Висновки з даного дослідження і перспективи подальшого розвитку в цьому напрямку. Ще М. Ростовцев влучно назвав Боспорське царство римським форпостом своїх північно-східних рубежів (Parfenov, 2007, p. 390; Rostovtsev, 2000, p. 173). Географічне становище цієї країни, яка за усю свою історію боролася за існування з оточуючим Барбарікумом, мало для неї як негативні, так і позитивні наслідки. З економічної точки зору, вигоди з розміщення на перетині торговельних шляхів були для Боспору однією з основних умов для процвітання, особливо в перших століттях нашої ери. Та зростання могутності Риму в I–II ст. змусувало боспорських царів пристосовуватися до реалій тогочасного зовнішньополітичного курсу Римської імперії. Хибною є думка про неспроможність Боспору Кіммерійського самостійно боротися із варварською загрозою. Його військо, організоване на зразок тогочасного римського, в основному успішно протистояло нападам скіфів та сарматів і без допомоги могутнього протектора, а збудована за участю римських інженерів система укріплень стримувала наїзди ворожих катафрактаріїв на кордони імперії. Для Риму Боспорська держава з її греко-варварським населенням та елінізованою фракко-сарматською елітою було буфером в силу її периферійності. І ця периферійність зумовлювала особливий статус Боспору серед багатьох інших залежних від Риму царств, які з часом ставали складовими римських провінцій. Географічне розташування змусувало римлян обмежувати свою владу над цим краєм, що однак, не заважало їм контролювати ситуацію на Боспорі вмілою дипломатичною грою. Позбуватися такого протекторату для боспорців було б не надто розумним рішенням в силу тодішньої ситуації в даному регіоні. Зовнішня політика боспорських царів була зорієнтована на Римську імперію. В свою чергу, Рим сподівався на лояльність Тіберіїв Юліїв Савроматів, вбачаючи в них та їхній державі запоруку *Pax Romana* від кочовиків Степу.

Звичайно, рамки даної роботи не дозволяють прослідкувати усі складових боспоро-римських відносин. Ми зосередились лише на їх військовому аспекті, окресливши найважливіші події та характер стосунків обох держав. Перспективним напрямом у рамках даного дослідження буде подальше вивчення зв'язків Риму з грецькими містами-державами Північного Причорномор'я, особливо зважаючи на новітні археологічні знахідки та зростаючу зацікавленість історією цих осередків античної культури на території давньої України.

РИМ І БОСПОР: ВІЙСЬКОВІ КОНТАКТИ НА ТЛІ ВЗАЄМОВІДНОСИН МІЖ ОБОМА ДЕРЖАВАМИ В І–ІІ СТ. Н. Е.

References:

1. Blavatskii, V. D. (1954). *Ocherki voennogo dela v antichnykh gosudarstvakh Severnogo Prichernomor'ya* [Essays on military affairs in the antique states Pontic littoral]. Moscow : The USSR Academy of Sciences Publishing.
2. Buisikh, S. B. (1991). *Fortifikatsiya Ol'viiskogo gosudarstva (pervye veka nashei ery)* [Fortification of Olbia of the state (first ages of our era)]. Kiev: Naukova dumka.
3. Bulkin, I. Yu. (1999). *Etapy i kharakter rimskogo voennogo proniknoveniya v Severnoe Prichernomor'e (I v. do n. e. – III v. n. e.)* [Stages and nature of the Roman military penetration into the Northern Black Sea Region (1st century BC – 3rd century AD)]. D.Ed. Saratov State Technical University.
4. Cheesman, G. L. (2015). *Auxilia. Oddziały pomocnicze cesarskiej armii rzymskiej*. Oświęcim : Napoleon V.
5. Gaidukevich, V. F. (1949). *Bosporskoe tsarstvo* [Bosporan Kingdom]. Moscow: The USSR Academy of Sciences Publishing.
6. Golubtsova, E. S. (1951). *Severnoe Prichernomor'e i Rim na rubezhe nashei ery* [Northern Black Sea and Rome at the turn of our era]. Moscow: The USSR Academy of Sciences Publishing.
7. Goroncharovskii, V. A. (2004) *Voennoe delo i voenno-politicheskaya istoriya Bospora v seredine I v. do n. e. – seredine III v. n. e.* [Military affairs and military-political history of the Bosphorus in the middle of the 1st century BC – the middle of the 3rd century AD]. D.Ed. Institute of the Material Culture History, Russian Academy of Sciences.
8. Goroncharovskii, V. A. (2002). 'Bospor i Rim v pravlenie Mitridata VIII' [Bosporus and Rome in the reign of Mithridates VIII]. *Antichnoye gosudarstvo. Politicheskiye otnosheniya i gosudarstvennyye formy v antichnom mire* [Antique state. Political relations and state forms in the ancient world]. Saint Petersburg, pp. 197–206.
9. Goroncharovskii, V. A. (2005). 'Voенно-politicheskaya istoriya Bosporskogo tsarstva vo vtoroi polovine I – seredine III v. n. e.: ot prochnogo soyuza s Rimom do Gotskikh voyn' [Military-political history of the kingdom of Bosphorus in the second half of I BC – middle III AD: from a strong alliance with Mnemon]. *Issledovaniya i publikatsii po istorii antichnogo mira* [Studies and publications on the history of the ancient world], no. 4, pp. 337–358.
10. Oliinyk, M. (2018). 'Pryсутnist rymliаn na terytorii Olviiskoi derzhavy u I–II st. n. e. v konteksti viiskovoi polityky doby Pryntsypatu' [The Romans presence on the territory of Olbia state in I–II century A. D. in the context of military policy of the Principate]. *Mizhnarodni vidnosyny: teoretyko-praktychni aspekty* [International Relations: Theory and Practical Aspects], Vol. 2, pp. 55–66. DOI: <https://doi.org/10.31866/2616-745x.2.2018.133333>.

11. Panov, A. R. (2012). 'Neron i status Bospora v rimsko-bosporskikh otnosheniyakh' [Nero and the status of the Bosporus in the Roman-Bosporus relations]. *Vestnik Nizhnegorodskogo universiteta im. N. I. Lobachevskogo* [Vestnik of Lobachevsky University of Nizhni Novgorod], no. 5(1), pp. 179–184.

12. Panov, A. R. (2012). 'Klavdii i nachalo bosporo–rimskoi voiny' [Claudius and the Beginning of the Bosporan–Roman War]. *Nauchnye vedomosti Belgorodskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya : Istoriya. Politologiya* [Scientific bulletins of the Belgorod State University. Series: History. Political science], no. 19(138), issue 24, pp. 10–14.

13. Parfenov, V. N. (2009). 'Bosporskaya missiya Marka Ul'piya Prima' [The Bosporus mission of Marcus Ulpius Primus]. *Antichnyi mir i arheologiya* [Ancient world and archeology], no. 13, pp. 349–354.

14. Parfenov, V. N. (2007). 'Flavii i Bospor. K voprosu o rimskom "liberalizme"' [The Flavians and Bosporus. On the question of Roman "liberalism"']. *Iz istorii antichnogo obshchestva. Sbornik nauchnykh trudov k 60-letiyu professora. E. A. Moleva* [From the history of ancient society. A collection of scientific works for the sixtieth anniversary of professor E. A. Molev], issue 9–10, pp. 166–181.

15. Rostovtsev, M. I. (2000). *Obshchestvo i khazyaystvo v Rimskoi imperii* [The Social and Economic History of the Roman Empire]. Vol. 1. Saint Petersburg : Nauka.

16. Sarnowski, T. (1988). *Wojsko rzymskie w Mezji Dolnej i na północnym wybrzeżu Morza Czarnego*. Warszawa: Wydawnictwo Uniwersytetu Warszawskiego.

17. Shelov, D. B. (1981). 'Rimlyane v Severnom Prichernomor'e vo II v. n. e.' [Romans in Pontic littoral in II AD]. *Vestnik drevney istorii* [Revue of ancient history], no. 4, pp. 52–63.

18. Treister, M. Yu. (1993). 'Rimlyane v Pantikapee' [Romans in Panticapeum]. *Vestnik drevney istorii* [Revue of ancient history], no. 2, pp. 50–74.

19. Tsvetaeva, G. A. (1979). *Bospor i Rim* [Bosporus and Rome]. Moscow : Nauka.

20. Vinokurov, N. I., Krykin, S. M. (2017). 'Rimskaya politika v Severnom i Severo-Zapadnom Prichernomor'e v seredine I v. n. e.' [Roman policy in North and North-Western Pontic littoral]. *Problemy istorii, filologii, kul'tury* [Problems of history, philology, culture], no. 4, pp. 170–194.

21. Zubar, V. M. (1998). *Severnyi Pont i Rimskaya imperiya (seredina I v. do n. e. – pervaya polovina VI v.)* [North Pont and Roman empire (middle I BC is the first half of VI AD)]. Kiev : Institute of Archeology.